

Е.Р.Ысқақов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: iskakov_elmurat@mail.ru)

Қазақстандық патриотизм идеясын дамытудың негізгі бағыттары

Мақалада Қазақстандағы патриотизм мәселесінің дамуына және қазақстандық патриотизмдік идеяны қалыптастырудың бағыттары мен тиімді жолдары қарастырылды. Ұлы, көрнекті ойшылдар мен мемлекеттік қайраткерлердің «патриотизм» түсінігіне берген анықтамалары келтіріліп, патриотизм жан-жақты зерттелді. Автор патриотизм мәні, ерекшелігі, патриоттық сана түсініктерін сипаттай келе, ұлтшылдық идеясы мәселесін ашып көрсетті.

Кілт сөздер: патриотизм, ұлтжандылық, науқаншылдық, ұраншылдық, Атамекен, кеңестік патриотизм, тоталитарлық режим, интернационализм, ақыл-парасат, салт-сана, экономикалық негіз, плюрализм, шовинизм.

Бүгінгі таңда айырықша маңызды әрі аса өзекті мәселелердің бірі болып табылатын патриотизм, әсіресе осы күндер қазақстандық патриотизм мәселесі, тәуелсіз еліміздің ғаламдық өркениет ортасынан өзінің лайықты орнын алуына бірден-бір себеп болатын маңызы ерекше өлшемнің біріне айналып отыр. Осыған байланысты, кейінгі жылдары патриотизм мәселелері ғылыми тұрғыдан сарапталып, оның толық мәнін айқындау мақсатында, бұл мәселенің теориялық және практикалық тұрғыдан зерттелуі керектігіне назар аударылды. Патриотизм аса күрделі мәселе болғандықтан, оның бар болмысын бір жұмыста толығымен қарастырып шығу мүмкін емес. Сондықтан патриотизмнің саясаттану ғылымында әлі зерттеле қоймаған кейбір тың тұстарына тоқтала кеткеніміз дұрыс деп есептейміз.

Патриотизм тақырыбы саясаттану ғылымында ерекше орын алатын тақырыптардың бірі екендігі даусыз. Саясаттану ғылымының елеулі нысанына айналып отырған осы «патриотизм» ұғымы, соның ішінде «қазақстандық патриотизм» ұғымы да ұғым ретінде ертеректе пайда болғандығы өткен тарихтан белгілі. Бұдан байқайтынымыз, патриотизмнің қалыптасуының жолдарын жете, барынша толық зерттеу, бүгінгі күннің кезек күттірмес өзекті мәселесіне айналып отыр.

Патриотизм, ұлтжандылық (елжандылық) мәселелері қоғамдық дамудың өткен кезеңдеріне де тән болғандықтан, бұл проблемаларды тек қана соңғы жылдардағы оқиғалармен, өзгерістермен шектеуге болмайды. Өткен кезеңдерде патриотизмді, ұлтжандылықты дамытуды әр түрлі қоғамдық ұйымдар мен саяси институттар қатысқаны белгілі. Айтар болсақ, кеңестік идеологияның ұраншылдық, науқаншылдық салдары патриотизмді белсенділіктің құралына айналдырып, бұл ұғымды тым жадағайландырып жіберуі. Сондықтан бүгіндей бұл проблеманың саяси мәні мен жаңа қоғамдағы алар орнын мұқият зерттеу қажеттігі туындады.

Патриотизм – Отанға, туған жерге, өзінің мәдени ортасына деген сүйіспеншілік. «Патриотизм – дегеніміз (гр. *patriotes* — отандас, *patrio* — отан, туған жер) Отанға деген сүйіспеншілік, бойындағы күш қуаты мен білімін Отан игілігі мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту сияқты патриотизм элементтері ерте заманнан қалыптаса бастайды», — деп атап көрсетеді [1]. «Патриотизм» ұғымының мазмұнын түсіндіруде саяси сөздіктерде әр түрлі өлшемдер қабылданған. Патриотизмнің әлеуметтік, тарихи, саяси құбылыс болғандығында жатыр және заманына орай әр түрлі әлеуметтік мәнге ие болуына байланыстылығында. Кеңестік патриотизм Отанына, халқына сүйіспеншілікпен қатар интернационализмді, Кеңес Одағы халықтары мен бүкіл дүние жүзі ұлттарына деген достықты қамтыған. Тоталитарлық режим құлап, саяси құндылықтар өзгерген тұста «патриотизм» ұғымын жаңаша ұғындыру саясаттану ғылымының басты мәселесіне айналып отыр. Мұндай үрдісті қазақстандық сөздіктерден де байқауымызға болады. Онда патриотизмге адамгершілік, саяси принцип, әлеуметтік сезім, Отанның өткені мен бүгінгісін мақтан тұту, өзіндік және топтық мүддені елдің ортақ мүддесіне бағындыру, Отанға қызмет ету және оны қорғау өлшем бірліктерінің негізінде анықтама берілген. Алайда патриотизм өлшемдері бұнымен ғана шектелмейтіні белгілі.

Отан деген — сүйіспеншілік, өзінің бар болмысынды еліміздің мүддесіне арнап, бойындағы қабілет пен күш-қуатты, білім мен білікті, ақыл-парасатты ел игілігіне жұмсау патриотизмнің басты

ерекшелігі ретінде сипатталады. Бұл қасиет қоғамдық ой-сана қозғалысының ерекше бір бөлігі іспеттес болғандықтан, ол қоғамдық ортаның даму үрдісіне сай әр түрлі мазмұнда көрініс береді. Сондықтан патриотизмнің тарихи кезеңдеріне назар аударып, табиғи тамырларына тереңірек үңілуіміз керек. Патриотизм табиғатының тіні саналатын патриоттық сана ерекшелігін, оның қалыптасу үрдісіне назар аудара отырып, бұдан «патриотизм» ұғымының тарихи эволюциясы қандай үрдістерден өткенін көреміз.

Өзіндік салт-санасы қалыптасқан әр тайпаның осы үрдістегі әлеуметтік құндылықтары олардың колөнерлік, көркем өнерлік дәстүрінен көрініс тауып отырған. Патриоттылық ұғымының бастауы болған алғашқы қауымдық құрылыстағы, патриоттық сана болмысын үш негізге бөліп қарастырамыз, олар: тайпалық дәстүрдегі патриоттық, сананың экономикалық негізі, әлеуметтік негізі және рухани негізі. Экономикалық негізге — жерге және өндіріс құралына деген жалпы тайпалық меншік алынса, әлеуметтік негіз жекелеген тайпа көсемдерінің бедел-билігі мен адамдар арасындағы қауымдастық қатынастар ерекшелігімен сипатталады. Ал рухани негіз бастауына тайпалық мифологиядан басқа адамдардың туған жерге деген сүйіспеншілігі, аруақтарды ардақтау, тайпа көсемдеріне шексіз берілгендігі, қауымдастықты өзгелерден қорғау, түйінді мәселелерді әділ шешуге күш салу секілді ерекшеліктерін жатқызамыз.

Тайпалық дәстүрдегі патриоттық сана сипаты ұжымдық пікірлердің ұқсастығынан көрініс тауып және ол интегративті, нәтижелі қызметін атқарғандықтан, қоғамдық прогрестің өрістеуіне себеп болды. Яғни алғашқы қауым өкілдері бұл кезеңнің өзінде-ақ, тайпалары, жері үшін жанын пида етуге даяр болған. Өз тайпаларына деген мақтаныш сезімін бойларына ұялатқан тайпаластар арасында жауынгерлік рух басым болған. Олар соғысқа әзірлік алдында би-билеп, тайпа көсемдерінің алдында ерік-жігер дәлелдегі күштілігін көрсетуге тырысты.

Қоғамның дамуына, техникалық прогрестің өріс алуына, капиталистік қатынастардың орнығуына, өндірістік күштер мен өндірістік қатынас ара салмағының өзгеруіне байланысты қоғамның болмысына сай патриоттық сана да жаңа деңгейге көтеріліп, жаңа мазмұнға ие болды. Бұдан бай қоғамымыз, кез келген мемлекеттегі үстемдік етуші саясат пен идеология патриотизмнің мазмұнынан, санасынан көрініс тауып отырды. Адамзатты өркениетке жетелейтін, ізгілікке үндейтін, елжандылыққа баурайтын патриоттық сана қашанда жоғары бағаланып отырған. Сонымен қоса патриотизмді, билікті барынша нығайтудың құралы ретінде шебер пайдалана білген тоталитарлық жүйелердің мысалын тарихтан көптеп кездестіруге болады.

Ал қазақ халқының патриотизмі, қазақстандық патриотизм мәселесіне келетін болсақ, ата-бабаларымыздың аманат еткен жерін қорғау, туған жерді сүю халықтық болмыстан бойға дарыған, ой-сананы жетілдіретін құбылысқа айналып отыр. Елжандылық, отансүйгіштік қасиетті сақтай білу және ел, халық, мемлекет мүддесі үшін қызмет етіп, оның дамуына үлес қосу — әрбір иісі қазақтың, Қазақстан азаматтарының басты парызы.

«Патриотизм» ұғымының мәнін ашып, оның Қазақстан тарихынан алар орны хақында зерттеулер жүргізген ғалымдар елімізде аз емес. Бұл кезекте қазақстандық ғалымдар А.Айталының, Р.Айтқалиевтің, Л.Ахметованың, Б.Әбдіғалиевтің, Р.Әбсаттаровтың, А.Бижановтың, Б.Берлібаевтың, К.Ғабдуллинаның, Ә.Қалмырзаевтың, С.Қозыбаевтың, Ғ.Меңлібаевтың, Д.Раевтың, тағы басқалардың еңбектерін тілге тиек етпей, кете алмаймыз.

Осы мәселемен шұғылданып жүрген ғалымдардың бірі Ә.Қалмырзаев былай дейді: «Патриотизм, отаншылдық сезім априорлық құбылыс емес, ананың құрсағынан даритын биологиялық құбылыс емес, бұл психологиялық саяси-әлеуметтік құбылыс [2].

Қазақстандық патриотизм туралы айтар болсақ, ол тек қазақтардың ғана өз Отанына сүйіспеншілігі емес, онда мекендеген бүкіл ұлт пен ұлыс өкілдерінің бәріне қатысты дүние» [3]. Оның тұжырымы бойынша, патриоттық сезім адамның туа біткен қасиеті емес, ол белгілі бір әлеуметтік, саяси, тарихи ортада ұзақ жылдар бойында қалыптасатын құбылыс. Өйткені ешкімді де осы елді сүй деп мәжбүрлеп, қолдан патриотизм жасай алмайды. Саяси-әлеуметтік, экономикалық негіздері толық қаланбаған жасанды отансүйгіштіктің ғұмыры қысқа, ертеңі бұлыңғыр. Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру процесінде осы ерекшеліктерді есте ұстай отырып, «Қазақстаным — қара шаңырағым!» деген ұғымның мәніне терең бойлауымыз керек. Бұл сөз ел иесі қазақтардың ғана емес, жерімізді мекендеген барлық ұлттар мен ұлыстардың айтар сөзі болуға тиіс. Бұл тұрғыдан келсек, қазақстандық патриотизм сөз бен істің ажырамас диалектикалық бірлігінің баламасы болуға тиіс. Үлкен мінберлерден сөз алып, уәдені үйіп-төгіп, кейін сол уәдеден тайқып шығатындардан патриоттық қасиет күту бос әурешілік. Олардың осындай іс-әрекеті халық

патриотизміне кері ықпал тигізуі. Қазақстанның дамуы жолында әркім өз мүмкіндігіне қарай үлес қосып, іс-әрекет етсе, онда оның нағыз патриот деп қабылдағанымыз дұрыс болады.

Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үрдісінде әрбір адамның мүдделілік сезімі факторына ерекше назар аударуымыз керек. Бұл орайда ғалым Ғ.Меңлібаевтың ой топшылаулары назар аударарлық. Ол патриотизм мен ұлтаралық қатынас мәдениетін саралап келіп, әрбір жеке адамның қоғамдық мүдде мен жеке мүдде арасалмағына қатысты пікірін білдіреді. «Адам бойына сіңген әлеуметтік және рухани құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың, ізгіліктің бастауы бола отырып, Отан алдындағы борыш пен міндетті орындауда кездескен қиындықтарды батыл жеңуге құлшындырады. Ол үшін қоғам мүддесі, ұлттық мүдделер әркімнің өзінің, жеке басының мүддесі дәрежесінде қабылдануы керек» [4].

«Патриотизм» ұғымын бүкіл әлемдік ғылыми мәдениеттегі терең өзгерістер тұрғысынан алатын болсақ, патриоттық тұжырымдама «Батыстық» және «Шығыстық» дәстүрдегі ағымдардың қақтығысы жағдайында өмір сүруде. Батыс демократиясының негізгі белгісі және ең беделді ұстанымы — плюрализм.

Плюрализм индивидтердің өзін-өзі көрсетуінің қоғамдық формаларының көп жақтылығын, әр түрлі мүдделердің, құндылықтар мен бағалардың, көзқарастардың қатар өмір сүру құқы бар дейтін нанымды білдіреді. Қазіргі әлеуметтік әрекет кеңістігінде плюрализм әр адам үшін негізгі әлеуметтік бағдарға, өмір сүру стилінің эталонына айналды. Сондықтан кешегі рухани өмірдегі аномалды құбылыстар бүгін легитимдік мәртебеге ие болуда. Сайып келгенде, плюрализм қоғамдағы патриоттық сезімдер мен гуманистік қатынастарға өзінің елеулі ықпалын тигізуде. Осының салдарынан халықтағы ерекше бұқаралық көңіл-күйдің әдеттегіден де көтеріңкі болуын, осыдан туындайтын тобырлық сананың басымдығын, патриоттық сезімнің орнына космополитизм, «пендешілік» пиғылдардың үстем болуын байқауға болады» [4].

Плюрализм көптеген идеялардың, қызығушылықтардың және қауымдардың жиынтығын құрай отырып, адамдарды жоғары күрделі интеллектуалды режимінде өмір сүргізеді және социомәдениеттік елестетудің басқа масштабын мұқтаж етеді. Плюралистік жүйе қоғамдық құрылымның күрделі түрі болып келеді. Біздің еліміз жалпықазақстандық патриотизмнің негізі бола алатын кең теңестірудің қалыптасқанын мұқтаж етеді. Осындай теңестіру біздің әлеуметтік және этномәдениеттік әр түрліліктің жалпы қорытындысы болу керек [4].

Парасатты сананың жалпы адамзаттық іргелі түсініктеріне негізделуге тиіс болған жаңа идеялардың кей ұшқындары, өкінішке орай, кісілік, ар, адамгершілік, отансүйгіштік, қарттарды сыйлап, әйел затын құрметтеу сияқты қасиеттер кемуіне себепші болып отыр.

Патриотизмнің мәні туралы сөз еткенде, оның идеяларының ежелгі дәуірден бері қарай қалыптасып келе жатқанын және патриоттың тәрбие ісінде маңызды орны бар екенін білеміз. Патриотизм идеясының идеялар мен құндылықтар жүйесі ретінде пайда болуы және дамуы Аристотель мен Платонның, Цицеронның, XVIII ғасырдағы француз материалистерінің есімдерімен тығыз байланысты. Кейінірек бұл идеяларды неміс философтары мен орыстың ойшылдары дамытты.

Әлемнің бірінші ұстазы атанған данышпан Аристотель өзінің «Риторика» атты еңбегінде дәстүрлер мен заңдардың жекелік және жалпылық сипатын ашып көрсеткен екен. Әр халықтың өзі үшін жасап қалыптастырған дәстүрлері мен заңдарын жекелік деп, адамзат баласы қабылдаған дәстүрлер мен заңдарды жалпы және ортақ деп таниды. Жеке дәстүрлер мен заңдарды ұлы ойшыл жазылған және жазылмаған деп екіге бөліпті.

Ол жазылмаған дәстүрлер мен заңдарды жеке қарастырып, оларды жазылғандардан айырып қана қоймай, жазылмаған дәстүрлер мен заңдардың адамдар тәрбиесіне тигізетін игі әсерін баса көрсеткен. Рухани дәстүрдің аса маңызды қасиеттері мен белгілері ретінде ізгілікті, әділдікті және басқа да қасиеттерді Аристотель атадан балаға ауысып отыратын, әрбір пенденің адамгершілігінің негізі, өмірдің мәні ретінде түсіндіреді.

Цицерон өзінің еңбегінде, патриоттық сана Отанға деген көзқараспен өлшенбек деген пікір айтып, «Мемлекет туралы» тілдесуінде: «Ең ізгі ойлар — отанның игілігі үшін», — деп тұщымды ой айтады. Оның ойынша, Отан дегеніміз — ең алдымен, саяси орта, құқықтық қатынастармен маталған адамдардың бірлестігі және мемлекет». Ежелгі ойшылдардың пайымдауынша, отан алдындағы қарыз дегеніміз — оны тек соғыс жағдайында қорғау ғана емес, сонымен бірге мемлекетті басқару ісіне белсене қатысу.

Патриотизм идеялары ұлтшылдық элементтерден арылғанда ғана қоғамдық процеске игі әсерін тигізеді және халықтардың туыстық әрі тілектестік идеяларымен қабысып жатады. Патриотизм мен

ұлтшылдықтың арақатынасы проблемасының күрделі екендігі сонша, бұл мәселені өткендегі ұлы ойшылдар да оңай шеше алмаған. Мысалы, патриотизм туралы Фихтенің пікірлері қарама-қайшы. Философтардың арасында тұңғыш рет ол патриотизмді ғылыммен байланыстырады. «Патриот, — деп жазады Фихте, — адамзаттың мүддесі ең алдымен сол ұлтта шешілуі керек. Ал бұл мақсатқа тек ғылым арқылы жетуге болады. Демек, ғылым және оның неғұрлым кең таралуы адамзат баласы армандаған мақсаттардың ең таяуы болып табылады» [5].

Гегель патриотизмді абсолют мемлекет құрумен байланыстырады да неміс үлгісіндегі мемлекеттегі өзі айтқан абсолюттік рухқа жүгінеді.

Орыс ойшылдары түрлі халықтар патриотизмі ортақтығы идеясын «адамзатқа деген сүйіспеншіліктің жеке көрінісі ретінде» бағалайды. Олардың түсіндіруінше, патриотизмнің іргесі ұлтшылдықтан аулақ жатыр.

Орыстың ақ жүректі адал қайраткерлері патриотизмнің тарихи тамырларын нақты тарихтан іздеп, халықтардың бір-бірімен жақындасып, туысуында белгілі бір заңдылықтардың бар екендігін анықтаған. Олар патриотизм түсінігіне қайшы шовинизм, нәсіл артықшылығы, ерекше ұлт деген түсініктердің зиянын ашып көрсеткен. Олардың пайымдауынша түрлі халықтардың өкілдерінің патриотизмі «адамзат баласына деген сүйіспеншіліктің жеке көрінісі. Демек, патриотизм мен ұлтшылдық қоңсы қонбайды [6; 363].

XIX ғасырдағы орыс ойшылдарының шығармалары орыс халқының ұлттық санасын қалыптастырудың құралы болды. Олар Отанға деген сүйіспеншілікті ұлттық тар мағынада емес, жалпы адамзат баласына деген сүйіспеншілікпен балама түрінде түсіндірді. «Отанға деген махаббат, — деп жазды В.Г.Белинский, — адамзат атаулыға деген махаббаттан, жалпыдан жалқының туатынындай пайда болады. Өз Отанын сүю дегеніміз — жалпы адамзаттық идеалды құштарлықпен көксеу және шама келгенше соған жетуге көмектесу». Патриотизмнің халықтарды жақындастыру және олардың арасындағы рухани байлықтар алмастыру ісіндегі рөлін көрсетуде Белинский көрегендік танытты. «Халықтар, — деп жазды ол, - өздерінің адамзаттың ұлы әулетінің мүшелері екендігін түсіне бастайды, өз ұлттарының рухани қазыналарымен ағайынша бөліседі. Бір халықтың әрбір жетістігін басқа халықтар тез игереді» [5;153].

Патриотизм мен халықтар бауырластығының бұл идеясын Н.Г.Чернышевский одан әрі жалғастырып: «...орыстың әрбір ұлы адамының тарихтағы орны оның Отанға сіңірген қызметімен, ал адамгершілік парасаты – патриотизмінің қуатымен өлшенеді», — деп тұжырымдады. Оның пайымдауынша, «Отан дегеніміз — ең алдымен халық». Белгілі бір жерде тарихи қалыптасқан халық, сол жерді өзінің терімен суарып, гүлдендіреді, бостандық пен тәуелсіздік үшін күресте қан төгіп, сол жерді қорғайды, өз жерін әлеуметтік мазмұнмен байытып, түрлендіретін, Отан мағынасына енгізетін де дәл сол халық [6; 253].

Патриотизм және халықтар арасындағы достық байланыстар туралы Н.А.Добролюбовтың да қызықты ойлары бар: «Жанды, өміршең патриотизм халықтар арасындағы қандай да өшпенділікті болдырмайды. Мұндай патриотизммен рухтанған адам бүкіл адамзат үшін, оған пайда келтіруге қызмет қылады. Ол өз қызметін туған елінің шегінде ғана атқарса да, неғұрлым пайда тигізетін орны осы екендігін сезінгендіктен... Адамзатқа деген сүйіспеншіліктің жеке көрінісі ретіндегі патриотизм бөгде халықтарды жек көруге жол бермейді» [7].

Украин халқының ұлы перзенті Т.Г.Шевченко жалған патриотизмді айыптап, былай деген болатын: «Туған елін сүймейтін, жарымжан жүрек жандар бар...» [8].

В.Г.Белинский патриотизмнің халықтарды жақындататын, олардың арасындағы рухани игіліктерді алмастыратын күшін анықтауда ғылыми жаңа дәрежеге көтерілді. «Халықтар, — деп жазды ол, — өздерінің адамзаттық ұлы қоғамның мүшесі екендігін түсіне бастады, әрқайсысы өз ұлтының рухани қазынасымен жомарт бауырларша бөлісе бастады. Бір халықтың әрбір олжасын басқа халықтар қуана еншілей бастады...» [5;168].

Ол жеке ұлт өкілдерінің кінәмшіл, бақай есеп өзімшілдігі келмесе кетіп, «ақыл-ой сәулесімен көзі ашылған халықтардың бауырлық құшағы айқасатын күнді армандады.

Халықтардың қалтқысыз достығы мен отансүйгіш идеясын Н.Г.Чернышевский одан әрі дамытып: «...орыстың әрбір ұлы адамының тарихтан алатын орыны Отанға сіңірген еңбегімен, ал, адамдық қадірі оның патриотизм қуатымен өлшенеді», — деп жазды [6; 158].

Ал, патриотизм мәселесін басқаша да қарастырғандар бар. Мысалы, В.И.Ленин патриотизм мен интернационализмді айырылмас жұп ретінде түсінеді. Оның мәнісі — қоғамдық құбылыстарға таптық тұрғыдан қарауда жатыр. «Отан, немесе белгілі бір саяси, мәдени және әлеуметтік орта,

пролетариаттың тап күресінің аса қуатты факторы болып табылады... пролетариат өзінің күресінде саяси, әлеуметтік және мәдени жағдайларға, яғни өз елінің тағдырына, енжар қарай алмайды» [9; 323].

В.И. Ленин патриотизмді нақты тарихи жағдайға байланыстырып сипаттайды. Мысалы, 1916 жылы әлем елдерін үш түрге бөліп алып, әрқайсысын тарихи даму деңгейіне қарай талдады.

Бірінші түрге буржуазиялық-прогрессивті ұлттық қозғалыстар аяқталып, «үлкен» ұлттар мемлекет ішіндегі отарлардағы басқа ұлттарды езіп-жаншып отырған Батыс Еуропа мен Америка Құрама Штаттарының державаларын жатқызады. Бұл елдердегі пролетариаттың міндеті құл болып отырған ұлттардың миллиондаған адамдарының мүддесімен байланысты деп түсіндіреді.

Шығыс Еуропаның мемлекеттерін, әсіресе Ресейді В.И. Ленин екінші түрге жатқызады. Өйткені ХХ ғасырда бұл аймақта буржуазиялық-демократиялық ұлттық қозғалыс өршіп, ұлттық күрес асқынып кеткен болатын. Демек, ол езгідегі ұлттардың жұмысшыларының таптық күресін езуші ұлттардың таптық күресімен ұштастыру жөнінде қиын мәселені қиыстыруға ұмтылды. В.И. Лениннің пайымдауынша, ұлттардың үшінші түрі — отар және жарты отар елдерде тұратындар. Бұл елдердің бірінде буржуазиялық-демократиялық қозғалыстар жаңа басталған, өзгелерінде бұл қозғалыстар жүріп жатыр. Олай болса, марксистердің міндеті бұл елдердегі буржуазиялық-демократиялық ұлт-азаттық қозғалыстың неғұрлым революциялық элементтерін қолдап, империалистік мемлекеттердің езгісіне қарсы бағыттау болып табылады [9; 254].

Бұл үш түрлі елдердің бірінен-бірінің айырмашылығын ашып көрсете отырып, ол: «Отан — тарихи ұғым. Ұлттық езгінің кезіндегі немесе осы езгіге қарсы күрес кезіндегі «Отан» түсінігі басқаша. Ал, ұлттық қозғалыс аяқталған кезде тағы басқаша» [9; 257].

Өзінің «Ұлы орыстардың ұлттық намысы туралы» (1914 ж., 12 желтоқсан) деген мақаласында Отанға, ұлтқа деген қатысын В.И. Ленин былай сипаттаған: «Біздерге, ұлы орыстың саналы пролетарларына, ұлттық намыс сезімі жат па? Әлбетте, жат емес. Біз өзіміздің тілімізді, отанымызды сүйеміз. Біз еліміздің еңбекші қауымын (яғни, халықтың 9/10 бөлігін) демократтар мен социалистердің саналы деңгейіне дейін көтеруге күш салып жүрміз» [9; 259].

Зерттеуші-ғалымдардың басқа бір тобының пікірінше, «Отан» және «патриотизм» түсініктері адамдар қауымдастығының тарихи формасы ретінде халықтың қалыптасуымен байланысты. Мысалы, профессор М.Н. Росенко былай дейді: «Халықтың пайда болуына қарай адамдардың үлкен топтарының әлеуметтік-этникалық, экономикалық, тілдік және рухани ортақтасығы негізінде әлеуметтік, саяси және мәдени орта ретінде «Отан» ұғымы пайда болады» [10].

Әлеуметтік-этникалық, экономикалық, тілдік және рухани ортақтық элементтері сонау алғашқы қауымдық қоғамның өзінде-ақ пайда болып, отан және патриотизм элементтері де қалыптаса бастады деген қорытындыға келуге болады. Ал, қазақ этносындағы патриоттық идеяға келетін болсақ, көне дәуірдегі түркі-қазақ рулары мен тайпаларында көшіп-қону аймақтары, экономикалық қарым-қатынас, саяси басқару, тіл және рухани мәдениет ортақтығына қарай Отан және патриотизм элементтері қалыптаса бастады. Ал, қазақ этносының ортақ Отаны мен патриотизмінің толық қалыптасуы қазақ халқының толық тұтасуымен тұстас келеді. Нәтижесінде біртұтас экономиканың, саяси тұрақтылықтың, ортақ жер, тіл, мәдениет, салт-дәстүрдің қалыптасуына әкеледі.

Жеке адамның санасында «Отан» түсінігінің қаншалықты терең және саналы орнығуына қарай патриотизмді екіге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, Отан туралы жалпы түсінік. Оған халықтың тарихы, дамуы, қорғаныс тәсілдері, патриоттық пікірлер, көңіл-күйі, дәстүрлері мен саналы сезімі кіреді. Екіншіден, патриотизмнің теориялық деңгейі де бар. Атап айтқанда, Отанның құрылуы, дамуы, сақталуы, оның егемендігі мен тәуелсіздігі туралы ғылыми білімдерді жете меңгеру, Отанға қызмет ету жөніндегі патриоттық идеялар, патриоттық мінез-құлық нормалары осы теориялық деңгейді сипаттайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, патриотизм — әртекті түзілімдерден тұратын күрделі қоғамдық құбылыс. Ең алдымен, ол Отанды сүю, оған берілгендік, тарихы, мәдениеті, тілі т.б. ортақ халық немесе халықтар тұратын мекен-аймаққа қатынасты білдіреді. Патриотизмнің ерекшелігі — оның адамның рухани әлемінен орын алатындығында. Басқаша айтқанда, Отанға деген сүйіспеншілік әлеуметтік ерекше құбылыс ретінде әрбір адамның «ішінде», жан дүниесінде болады.

Адамдар өз санасына патриотизм идеялары мен сезімдерін сіңіріп, саналы түрде рухани қажеттілікке айналдырғанда ғана патриот болады. Демек, тәрбие жұмысының қандай да түрлерінің пәрменділігі жалаң түсіндіре беруде емес, адамдарға ас пен ауа қандай керек болса, патриотизм сезімі сондай қажет болатындай табиғи қажеттілікке жеткізуде деп санаймыз. Ол үшін Отан, туған жер,

туған ел деген қастерлі ұғымдарды нақты өмір мысалдарымен әрі қарапайым, әрі түсінікті етіп, пайымдай білу керек.

Жас ұрпақ тәрбиесі Қазақстанның егемендік алып, тәуелсіздік жағдайына ие болғанда өз мемлекеттілігін қалыптастыруға байланысты бала тәрбиесін қайта қарау маңызды міндеттердің бірі болып отыр. «Қазақстан – біздің ортақ үйіміз, біздің өзіміз де, біздің бабаларымыз да осы жерді мекен етеді. Егер біз өзіміздің елімізді, өзіміздің өмірімізді сынауды білер болсақ, осы жасампаздықпен жаңғыртып, бой көрсеткен әрбір тал шыбықты мәпелеп өсіріп отырмасақ, онда біз өзімізді нағыз патриот деп санай алмас едік», — деген Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың мемлекетіміздің келешегінің тұтқасын ұстайтын жас ұрпақты осы бастан Отанына, атамекеніне шын берілгендік рухында тәрбиелеуден артық борыш жоқ екендігін атап көрсетті [11].

Патриоттық сана ұлттық және жалпы адамзаттық мүдделер тұрғысынан қарағанда Отанға деген көзқарас құндылықтарының жиынтығы болып табылады.

Құндылық дегенде біз жеке адамның, адамдар тобының, этностың өз Отанының бүкіл табиғи және әлеуметтік элементтеріне қатысына негізделген әлеуметтік сипаттаманы айтамыз. Бұл сипаттама жүйесі жеке адамның, әлеуметтік топтардың өзін қоршаған ортамен байланысының негізгі желілерін айғақтай отырып, тәрбиелік ықпалдың бағдарлары мен әлеуметтік мәнін білдіреді. Яғни пәрменді тәрбие нәтижесінде адамдардың белгілі бір көзқарасы, мінез-құлқы, қоршаған ортаға қатысының тәртібі қалыптасады.

Тұтас алғанда патриоттық сана дегеніміз Отан ұғымын құндылық тұрғысында сезіну, санаға сіңген бұрынғы ұрпақтардың озық дәстүрлеріне ұмтылу болып табылады.

Идеялар мен құндылықтарды жоғалту, жаңа идеялардың жүйесі ретінде идеологияның болмауы, мемлекеттік саясаттағы күңгірттік теріс жағдайларға әкеп соқтыруы мүмкін. Себебі, өкімшіл-өміршіл социалистік жүйенің ыдырауына байланысты адамдар санасының толқулы жағдайында ұлтшылдық-патриоттық, ұлыдержавалық сана, жікшілдік пиғыл белең алуға ұмтылады.

Бұрынғы зерттеулерде патриотизм құбылысында таптық сипатты әсірелеп, ұлттық, жалпы адамзаттық сипаттарды әлсіретіп, адамдардың өз Отанына деген адами сезімін кемітіп көрсету белең алып келді. Ұзақ жылдар бойы Кеңес Одағының ресми насихатында патриотизм түсінігінен ұлттық белгілер ығыстырылып келді. Сөйтіп, патриотизм іргетасы жоқ, көпірме сөз ретінде насихатталды. Мұның өзі тәрбие жұмысына зор нұқсан келтірді. Тап тұрғысынан қарағанда пролетариаттың белгілі бір ұлтқа тән еместігі жөнінде қағида паш етілді, ұлттық патриотизм жоққа шығарылды. Соның нәтижесінде қандай бір ұлттық белгі-дәстүрлерден ада тобырлық мәдениет деген пайда болды. Әр халықтың өзіне тән ғасырлар бойы жинаған рухани мұрасы — дәстүрлері, тәлім-тәрбие үрдістері, өзіндік ерекше салттары аяққа басылды.

Жоғарыда айтқанымыздай, патриотизм жалпыұлттық және ұлттық бөліктерден тұрады. Ұлттық патриотизм әдетте адамдардың белгілі бір ұлтқа тән екендігімен, өз тілімен, мәдениетімен, сол аймаққа тән дәстүрлерімен тығыз байланысты. Патриотизм орыстада, украиндықтарда, белорустықтарда, қазақтарда, өзбектерде, әзербайжандықтарда, грузиндіктерде, армяндықтарда бола алады.

Әйгілі шығыстанушы В.В.Бартольд мұсылман Шығысының ортағасырлық және жаңа тарихы арасындағы жікті айыра отырып, былай деп жазды: «Мұсылмандықтың жаңа тарихына қарап отырсақ, біз оның орта ғасырлардағы ислам тарихынан айырықша өзгешелігін байқаймыз. Орта ғасырлардағы әулеттердің тез алмасып отыруы, шағын мемлекеттердің саяси жағынан тұрақсыз биліктер жағдайында қандай да бір патриотизм болмаса, енді сол аймақта құрылып отырған мемлекеттердің бірлігіне куә болып отырмыз» [12].

Жалпыұлттық патриотизм жағдайында әрбір адам өзін сол мемлекет халқының бір бөлігі ретінде сезініп, түрлі ұлттық қауымдастық өкілдерінің ортақ Отанына деген сүйіспеншілігі мен шын берілгендігін көруге болады.

Жалпықазақстандық патриотизм дегеніміз — өзінді республика халқының ажырамас бөлігі, ортақ Отан ретінде Қазақстан Республикасына сүйіспеншілік сезімі мен берілгендік, азамат ретінде халық пен елдің мүддесін, қажет болса, қару алып қорғайтын борышты сезіну. Шовинизм мен ұлтшылдыққа қарағанда, жалпықазақстандық патриотизм басқа халықтарға деген сыйластық, бүкіл адамзатты құрметтеу тұрғысында көрінеді.

Мемлекеттің сенімді тиянағы болып табылатын, ұлттардың бауырластығы жағдайында ғана шын мәнінде ұлттық патриотизм қалыптасады. Ұлттың біріне-бірі алакөз (себебіне қарамастан) топтарға бөлініп, жіктелуі шын мәніндегі патриотизмге себеп бола алмайды, керісінше, мемлекеттің өміріне

қауіп төндіреді. Демек, қазақтар арасындағы жүздік, рулық, жершілдік пиғылдарға жол беруге болмайды. Бұл жөнінде Президент Н.Назарбаев өзі үлгі көрсетіп, үнемі айтып келеді.

Біздің қоғамымыздың патриоттық санасына үніле қарасақ, үш жағдайды байқаймыз:

- біріншіден, ұлттық-этникалық элементтер бар;
- екіншіден, жалпыадамзаттық құндылықтарды қастерлеу көріністерін көреміз;
- үшіншіден, әлеуметтік-таптық пиғылдар да жоқ емес.

Патриотизм жеке адам санасына белгілі бір экономикалық, әлеуметтік-саяси, мінез-құлық, эстетикалық және басқа да құндылықтарды дарыта отырып, оларды сенім дәрежесінде қалыптастыруға, осылайша, Отанның бүгін мен келешегі үшін белсенді қызмет етуге баулуға бағытталған. Әрбір адам игерген әлеуметтік және ұлттық құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың қайнар көзі, қиын жағдайда Отан алдындағы борышты адал атқаруға бастайтын рухани күш болуға тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. — 5-т. — Алматы: Қазақ энцикл., 1998. — 168-б.
- 2 Қалмырзаев Ә. Қазақстандық патриотизм қалай қалыптасады // Егемен Қазақстан. — 10 қаңтар. — 1998. — 25-б.
- 3 Раев Д. Қазақстандық патриотизм мен гуманизм // Ақиқат. — 2000. — №89. — 8-б.
- 4 Есенғараев Е.Ж. Плюрализм и патриотизм // Индустриальная Караганда. — 2002. — № 183–185. — 25 окт.
- 5 Белинский В.Г. Избранные педагогические сочинения. — М.: Педагогика, 1982. — 287 с.
- 6 Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. Т. I–XVI. — М.: Госполитиздат, 1939–1953. — 575 с.
- 7 Добролюбов Н.А. Избранные педагогические сочинения / АПН СССР. — М.: Педагогика, 1986. — С. 123.
- 8 Шевченко Т.Г. Собрание сочинений: В пяти томах // Под ред. М. Рильского и Н. Ушакова. — М.: Гослитиздат, 1948–1949. — С. 83.
- 9 Ленин В.И. Полное собрание сочинений. — Т. 37. — М.: Госполитиздат, 1965–1975. — 738 с.
- 10 Росенко М.Н. Патриотизм и общенациональная гордость советского народа. — Л.: Лениздат, 1977. — С. 68.
- 11 Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы — қоғамның идеялық бірлігінде. — Алматы: Қазақстан, 1993. — 33-б.
- 12 Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк / Соч. Т. II. Ч. 1. — М.: Госполитиздат, 1963. — С. 65.

Е.Р.Исқақов

Основные направления в развитии идеи казахстанского патриотизма

В статье рассмотрены эффективные пути становления идеи казахстанского патриотизма и развитие патриотизма в Казахстане. Приведены определения великих мыслителей и государственных деятелей понятия «патриотизм» а также разносторонне изучена идея патриотизма. Описывая сущность, особенности и понятия патриотического сознания, автор раскрывает проблему идеи национализма.

Ye.R.Iskakov

The main directions in the development of the idea of Kazakhstani patriotism

This article investigates effective ways and trends of the formation of Kazakhstani patriotism and the development of patriotism in Kazakhstan. It also provides the quotes of the great thinkers and statesmen on the term of «patriotism» and studies the idea of patriotism. The problem of the idea of nationalism is revealed through the description of the nature, features, and concept of patriotic consciousness.

References

- 1 *Kazakhstan national encyclopaedia*, Almaty: Kazakh encyclopaedia, 1998, 5, p. 168.
- 2 Kalmyrzaev A. *Egemen Kazakhstan*, 1998, January 10, p. 25.
- 3 Rayev D. *Kazakhstan patriotism and humanism // Akikat*, 2000, 89, p. 8.

- 4 Esengaraev E.Zh. *Pluralism and patriotism* / Industrial Karaganda, 2002, Oktober, 25, p. 183–185.
- 5 Belinskiy V.G. *Chosen pedagogical compositions*, Moscow: Pedagogika, 1982, 287 p.
- 6 Chernyshevskiy N.G. *Complete works*: In 15 т. Vol. 14, Moscow: Gospolitizdat, 1939–1953, I–XVI, 575 p.
- 7 Dobrolyubov N.A. *Chosen pedagogical compositions* / APN USSR, Moscow: Pedagogika, 1986, p. 123.
- 8 Shefchenko T.G. *Complete works: 5 тоms* / Ed. of M. Rylsky and N. Uschakov, Moscow: Goslitizdat, 1948–1949, p. 83.
- 9 Lenin V.I. *Complete works*. 37 vol., Moscow: Gospolitizdat, 1965–1975, 738 p.
- 10 Rosenko M.N. *Patriotism and national pride of the Soviet people*, Leningrad: Lenizdat, 1977, p. 68.
- 11 Nazarbaev N.A. *Future of Kazakhstan - on ideological unity my society*, Almaty: Kazakhstan, 1993, p. 33.
- 12 Bartold V.V. *Kyrgyz. Historical sketch* / Complete works. II (Vol. 1), Moscow: Gospolitizdat, 1963, p. 65.

УДК 297:101.14

S.Akhmetkul

*E.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: seke-88@mail.ru)*

A literature review on Islamic fundamentalism

The article investigates the existing knowledge of Islamic fundamentalism. A literature review on the phenomena of Islamic fundamentalism includes the debate over the term and three main theoretical frameworks (Middle Eastern and Islamic studies, conflict analysis and resolution, social movement theory) and problem areas within these concepts.

Key words: Islamic fundamentalism, a literature review, politicization of Islam, Middle Eastern and Islamic Studies, globalization, conflict analysis and resolution, discourse ethics, Islamic activism, social movement theory, salafism, Wiktorowicz).

Introduction

Islamic fundamentalism is a growing threat across the world. The spread of globalization and open borders have made countries vulnerable to religious radicals who are trying to get revenge for their failures in dealing with modernity. Started as a resistance against colonialism and Western cultural domination in the Middle East, nowadays Islamic fundamentalism is gradually taking an offensive form being able to destabilize any state and trying to establish an alternative global order. In this regard Islamic fundamentalism is perceived as an absolutist universalism. The politicization of Islam as a new global phenomenon had been recognized by scholars long before the end of the Cold War [1]. However, it has been put into the core of scholarly debate after the breakdown of Soviet Union because the West needed a new enemy to replace communism, and Islamic fundamentalism seemed to have all qualifications [2]. Barber's [3] "Jihad vs. McWorld", widely shared by journalists and commentators, is one of many other works proposed to view Islamic fundamentalism as the next major threat to Western civilization. Despite the fact that a lot of works have been published about Islamic fundamentalism over the last three decades, there exists no systematic overview of research on Islamic fundamentalism. The goals of this paper are to present a systematic review of Islamic fundamentalism research and provide suggestions for future research efforts. The investigation of the existing knowledge of Islamic fundamentalism includes the debate over the term and three main theoretical frameworks (Middle Eastern and Islamic studies, conflict analysis and resolution, social movement theory) and problem areas within these concepts.

The debate over the definition

Initially, the term fundamentalism coined in the USA in 1920s and was used in the Christian context to refer to certain Protestant churches and organizations opposed to "modernism" [4]. Only fifty years later, after the 1979 Iranian Revolution, Islamic fundamentalism came into widespread usage by American mass media. The term spread rapidly, and by 1990s *Concise Oxford Dictionary of Current English* defined it not